

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 37 (09) (477. 51-25) «19»

Любов Шара

●

РОЗШИРЕННЯ ТА ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКИМ САМОВРЯДУВАННЯМ ЧЕРНІГОВА МЕРЕЖІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (1916 – ПОЧАТОК 1917 рр.)

Стаття присвячена роботі міського самоврядування Чернігова, спрямованій на розширення й фінансування мережі навчальних закладів упродовж 1916 – початку 1917 рр.

Ключові слова: міське самоврядування, гласні, освіта, навчальні заклади, фінансування.

На початку ХХ ст. напрями роботи міського самоврядування Чернігова визначалися правовим полем загальноімперського Положення 1892 р. Проте у роки Першої світової війни з'явилася низка додаткових обов'язків, з-поміж яких розташування й утримання військових частин, поранених, полонених, біженців, допомога родинам мобілізованих службовців і працівників інституцій громадського управління. Украй важливим стало регулювання ціноутворення в умовах інфляції, зумовленої дезорганізацією народного господарства, та налагодження безперебійного постачання до Чернігова продовольства, фуражу, палива. На щастя (зі слів тодішнього міського голови Аркадія Верзилова), не виникало великих труднощів щодо забезпечення продуктами харчування. «Многие из продуктов первой необходимости, – зазначив він, – г. Чернигов имеет местные: мясо, картофель и проч. И благодаря этому в значительной степени упрощается продовольственное дело, так как иначе при 75000 населения города, включая войска, раненых, беженцев, пришлых рабочих, военнопленных и проч. снабдить обывателей всеми продуктами первой необходимости не представлялось бы возможным»¹. Як не парадоксально, але навіть в умовах воєнного часу міська дума Чернігова продовжувала розв'язувати соціально значимі завдання. Одне з них – створення належних умов молодому поколінню для отримання освіти.

Даний аспект історії громадського управління Чернігова початку ХХ ст. має наукову актуальність, оскільки ще не був окремим об'єктом вивчення. У центрі уваги дослідників здебільшого опинялися знакові події державного масштабу, що вплинули на діяльність міського самоврядування. Приміром, студії Т. Демченко та О. Тарасенка приурочені формуванню і функціонуванню думи в роки революції 1905 – 1907 рр.² Мета ж нашої розвідки полягає у тому, аби проаналізувати роботу чернігівського громадського управління щодо розширення і фінансування мережі навчальних закладів упродовж 1916 – початку 1917 рр.

© Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

В означений час у царині освіти наболілою була проблема відсутності місць у навчальних закладах середньої ланки. Станом на 1916 р., у губернському місті діяли п'ять середніх шкіл – чоловіча і три жіночі гімназії та реальне училище. Чоловіча гімназія постала 1805 р. на базі головного народного училища, заснованого 1786 р. відповідно до рішення Катерининської комісії³. Історія жіночої середньої школи розпочалася 1865 р. Тоді завдяки старанням князя Сергія Голіцина відкрили першорозрядне училище для дівчаток. Після того, як набуло чинності «Положення про жіночі гімназії й прогімназії», закладу надали статус гімназії (1870 р.)⁴. Двері реального училища відчинилися 1902 р. завдяки фінансовій підтримці мецената Івана Дуніна-Борковського та наполегливій, обопільній роботі губернського правління, міського і земського самоврядувань⁵. 1910 – 1911 рр. почали працювати дві жіночі гімназії – пані Ніни Заостровської та «Групи Батьків»⁶. Здавалося б, така кількість навчальних закладів уможлиблювала реалізацію прагнень дітей здобути середню освіту. Однак із часом у гімназіях, насамперед чоловічій, спостерігався цілком очевидний брак вакансій. До громадського управління надходили скарги від батьків, чий діти не змогли стати гімназистами. «... наши гимназии переполнены, – із сумом констатував міський голова, – и их недостаточно; с каждым годом это будет ощущаться все больше и больше»⁷. Беззаперечно, визріла потреба відкрити у Чернігові ще одну alma mater для хлопчиків. На засіданні думи вирішили асигнувати кошти й виділити ділянку землі для будівництва навчального корпусу, але, допоки оббивали пороги з клопотаннями, розпочалася Перша світова війна.

Унаслідок наближення лінії фронту, з Царства Польського, складової Російської монархії, евакуйовувалися на Схід навчальні заклади. Улітку 1915 р. до Чернігова прибули чотири гімназії: Ковельська і Варшавська 5-та (чоловічі) та Люблінська⁸ і приватна пані Є. Кузенкової⁹ (жіночі). Їхню появу схвально сприйняло місцеве населення. Директор Ковельської гімназії повідомив в управу: «...в гимназию являются много родителей с прошениями и за справками когда будут производиться приемные испытания для поступающих в гимназию на будущий учебный год»¹⁰. Особливою популярністю користувалася Варшавська гімназія: «... о Варшавской гимназии пошла слава, что гимназия эта выдающаяся, поэтому и в середине года были случаи перехода учеников из Черниговской мужской гимназии в Варшавскую»¹¹. Заклад, вважалася, забезпечений викладачами найвищого ґатунку й належним чином укомплектований у матеріально-технічному сенсі. Хоча ж насправді під час евакуації втратили більшу частину майна, що дало деяким педагогам підстави наполягати на негайному переїзді до Києва. Там, зауважували вони, значно кращі перспективи щодо відновлення матеріальної бази навчального закладу. Давалися взнаки й умови розташування гімназій. Для них виділили по кілька кімнат у діючих навчальних закладах міста, заняття проводилися позмінно. Ковельській гімназії віддали приміщення, призначені для магазинів, природно, не пристосованих під навчально-виховний процес. Санітарно-гігієнічні норми не витримувалися, понад те «... в зимнее время температура в классах нередко была 8 – 10 градусов. Такие неблагоприятные условия губительно отразились на здоровье как учащихся, так и учащихся. Большинство преподавателей и учеников в настоящую зиму серьезно переболели»¹², – повідомив управу директор навчального закладу.

Зважаючи на побутові проблеми, керівництво евакуйованих або, як їх називали, біженських, гімназій мало намір після тимчасової зупинки у Чернігові рухатися далі. Утім, обставини склалися по-іншому. Дума вхопилася за можливість залишити у місті один із навчальних закладів, сподіваючись таким чином задовольнити прагнення бажаючих здобути середню освіту. Обстоюючи таку необхідність, докладали максимум зусиль й використовували будь-яку слушну нагоду. Скажімо, весною 1916 р. гласний Микола Рудін був делегований до Києва на педагогічний з'їзд. Попри визначену мету візиту він устиг переговорити з попечителем Київського навчального округу Іваном Базановим про залишення у Чернігові однієї з польських гімназій. Попечитель, зі слів М. Рудіна, «признал необходимость для нашего города наличность второй мужской гимназии», наголосивши при цьому, що таке бажання громадського управління ві-

тається товаришем (заступником) міністра народної освіти Рачинським¹³. Допоки неузгодженим було тільки питання про те, яка саме гімназія мала зостатися у Чернігові – Варшавська чи Ковельська. Якщо керуватися постановою Петроградського з'їзду попечителів навчальних округів, на підставі якої повинні лишати у містах евакуйовані гімназії з суміжних навчальних округів, то у Чернігові мала б бути Варшавська. Ковельська входила до Київського навчального округу.

Керівництво Варшавської гімназії приваблювала перспектива розташуватися у губернському місті. Зокрема, її директор Баран-Бутович подав на ім'я міського голови клопотання такого змісту: «... честь имею покорнейше просить... об оставлении в Чернигове вверенного мне учебного заведения и на дальнейшее время и о предоставлении для него с начала будущего учебного года помещения, в котором могли бы производиться занятия в утренние часы и об оборудовании такого помещения мебелью». Громадське управління задовольнило прохання, домовившись про використання будівлі жіночої гімназії пані Н. Заостровської, з міського бюджету виділили кошти на поточні потреби навчального закладу. Окрім того, дума відразу ж уповноважила управу підготувати офіційне клопотання про тимчасове залишення у Чернігові Варшавської гімназії¹⁴.

Зужиті зусилля увінчалися успіхом. 24 серпня 1916 р. надійшла схвальна відповідь з Міністерства народної освіти. Варшавська 5-а чоловіча і Люблінська жіноча гімназії зоставалися у Чернігові тимчасово, допоки не закінчиться війна¹⁵. Дещо випереджуючи події, зазначимо, що на початку січня 1917 р. дума вирішила виділити 20 тис. руб. і землю під будівництво навчального корпусу для Варшавської гімназії¹⁶. Підштовхнула її до такого кроку конкуренція з боку київського самоврядування, яке розпочало переговори з адміністрацією закладу про переїзд до Києва. Навіть запропонували «большое пособие на постройку здания...», через що гласні Чернігова резюмували: «... и нам необходимо оказать гимназии пособие на постройку здания...» та подати прохання про залишення її у місті назавжди¹⁷. Революція 1917 р. кардинально змінила плани чернігівського громадського управління.

Залишитися у губернському центрі вирішила й начальниця приватної жіночої гімназії пані Є. Кузенкова. Її заклад також евакуювали з Варшави. Потрапивши до Чернігова й прозондувавши ґрунт на предмет затребуваності навчального закладу для дівчаток, переконалася, що варто зостатися. Три місцеві та Люблінська жіночі гімназії, як і чоловіча, були переповненими. 853 учениці виховувалися у Чернігівській жіночій, 391 – Н. Заостровської, 300 – «Групи Батьків», 261 – Люблінській гімназіях. Керівництво останньої мусило відмовити у зарахуванні 22 дівчаткам, хоча ті успішно пройшли екзаменаційні випробування. Є. Кузенкова звернулася до міського самоврядування з проханням виділити для навчально-виховного процесу 4 класні кімнати в одному з початкових училищ. На засіданні думи від 12 жовтня 1916 р. виступили очільник училищної комісії та міський голова, які запропонували задовольнити дане клопотання, наголосивши принагідно, що «... открытие новой гимназии надо приветствовать..., помещение возможно предоставит...»¹⁸.

Попри розширення мережі закладів середньої освіти за рахунок польських гімназій, на початку січня 1917 р. гласні активно вхопилися за можливість відкриття у губернському місті нового типу середньої школи – технічного училища. Приводом до цього послугував той факт, що Відділення вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної і професійної освіти звернуло увагу на потребу в технічних училищах у містах Київського навчального округу, з-поміж яких назвали Чернігів і Полтаву.

Власне така ідея, зауважимо, була не новою. Ще 1889 р. на засіданні думи анонсували питання про подібний навчальний заклад. Проте «по разным причинам <...> (этот вопрос. – Л.Ш.) не получил благоприятного разрешения. Ныне, в виду изменившихся, в связи с ярко выраженной потребностью империи в специалистах по различным отраслям технического хозяйства страны, определились и новые пути в деле насаждения в ней профессионального образования»¹⁹. Відтак 4 січня 1917 р. була скликана комісія у складі членів міської управи, голови губернської земської управи О. Бакуринського, члена губернської земської управи П. Калиновського,

голови Чернігівської повітової земської управи Б. Камінера, членів Чернігівської повітової земської управи В. Сікорського та І. Владимірова, директора народних училищ Чернігівської губернії Ф. Дедекторського, інспектора народних училищ І-го району Чернігівської губернії І. Яснопольського, завідувача ремісного училища П. Рашевського, голови комісії технічних підприємств П. Кручек-Голубова, членів міської училищної комісії С. Авдєєва, К. Пухтинського, Ф. Ладухіна, І. Якубовича, В. Базиловича²⁰. Вони, обмірковуючи суть справи, дійшли висновку про доцільність заснування у Чернігові механіко-будівельного технічного училища. Як аргументація прозвучала теза, що у Чернігові й повіті спостерігається брак «спеціалістів по строительной части, а также при водопроводных, электрических, канализационных и других установках. Затем наблюдается у лиц с техническим образованием односторонняя теоретическая подготовка, поэтому то признано желательным, чтобы главное внимание было обращено на практическую подготовку, чтобы для сего бы надлежащим образом были оборудованы и поставлены мастерские, чтобы всеми учащимися были использованы с этой целью каникулы, когда учащиеся посылались бы на разного рода практические занятия»²¹. Комісія врахувала, що у місті функціонує Олександрівське ремісниче училище, засноване ще у листопаді 1888 р. Воно не повинне закриватися, а навпаки, має бути корисним. Скоротивши у ньому курс загальноосвітніх предметів, сподівалися збільшити кількість практичних занять у майстернях. Планувалося також скористатися садибою ремісного училища, що уможливило б відкриття технічного училища вже восени 1917 р.²²

Навчальну програму училища мала виробити комісія з народної освіти, до якої в обов'язковому порядку залучався думець Котляревський. У процесі обговорення питання він продемонстрував добру обізнаність у типах технічних закладів освіти. Пояснив, що у Росії функціонували два різновиди технічних освітніх закладів – Петербурзький технологічний інститут і Московське технічне училище. Вони різнилися за рівнем підготовки фахівців. Із технічного інституту виходили емпірики інженери-технологи, а з технічного училища Москви – добре обізнані практики-техніки²³. У Чернігові ж, наголосив Котляревський, мав постати заклад, «в котором было бы обращено соответствующее внимание на практическую и техническую подготовку учащихся и с этой целью должны быть надлежаще оборудованы и поставлены мастерские, кроме того и для учащихся необходимы на каникулах практические занятия»²⁴. На жаль, проект заснування механіко-будівельного технічного училища залишився на папері.

Діючі у Чернігові навчальні заклади отримували з міського бюджету кошти на оренду приміщень, освітлення, опалення, укомплектування шкільним приладдям, виплати стипендій найкращим учням і грошової допомоги викладачам. Ми не володіємо інформацією про загальну суму видатків міста на розвиток освіти протягом 1916 – початку 1917 рр., але відомо, що у бюджет 1917 р. заклали 82801 руб. 94 коп., з яких на потреби початкових шкіл – 31855 руб. 49 коп., професійних училищ – 17635 руб. Окрім бюджетних коштів, навчальним закладам виділялася частка прибутків міського громадського банку. 1916 р. відрахували 3035 руб. Зокрема, 900 руб. – допомога початковим школам, 660 руб. – середньоосвітнім (гімназіям і реальному училищу), 400 руб. – єврейському жіночому ремісничому училищу «Труд», 300 руб. – єврейському чоловічому училищу «Талмуд-Тора», 250 руб. – єврейському чоловічому ремісничому училищу, 175 руб. – училищу сліпих, 150 руб. – церковнопарафіяльним школам, 100 руб. – музичному училищу, по 50 руб. – духовному училищу і товариству допомоги нужденним учням та учителям²⁵.

У цілому, асигнування на освіту посідало другу позицію у структурі видатків міста – близько 12%. Найбільше витрачалося на утримання об'єктів комунальної власності – 37%, далі – освіта і медицина²⁶. Для порівняння, в останній третині ХІХ ст. лівова частка доходів поглиналася так званими обов'язковими потребами – відрахування урядовим установам, поліції, в'язниці, на виконання військової повинності. Себто можемо констатувати, що на початку ХХ ст. у діяльності Чернігівської думи чітко простежується соціальне спрямування. Треба наголосити, що в означений час дана

тенденція властива містам Лівобережжя. За дослідженнями Д. Чорного, видатки на народну освіту були третьою за значенням статтею у бюджетах міських поселень, а безпосередньо на Чернігівщині 1912 р. вони становили головну статтю – 16,3%²⁷. На думку московської професорки Л. Писаркової, напередодні Першої світової війни у Росії витрачалося на народну освіту більше, ніж у провідних європейських країнах. Станом на 1914 р., асигнували 800 млн. франків, або 28 млн. англійських фунтів, тоді як у Франції – 375 млн. франків, Англії – 18,5 млн. фунтів²⁸.

Гласні чернігівського самоврядування заздалегідь турбувалися про відрахування для навчальних закладів, не очікуючи офіційного клопотання з боку останніх. Причому, 22 грудня 1916 р. до міської управи звернувся директор Чернігівської чоловічої гімназії з проханням «не отказать внести на обсуждение городской думы вопрос о продолжении городского пособия гимназии на предстоящий 1917 год в размере, по возможности увеличенном сообразно с возрастанием цен на те предметы, на которые обычно расходовалось это пособие, а именно на освещение, очистку выгребов и водоснабжение». На це міський голова відповів, що ще 9 грудня 1916 р. дума ухвалила рішення про асигнування для гімназії 1500 руб.²⁹.

Кращі вихованці навчальних закладів отримували стипендії. Зокрема, у журналі чергового засідання Чернігівської думи від 14 грудня 1916 р. зафіксовані постанови про призначення іменних стипендій. Учні земської фельдшерської школи могли претендувати на стипендію імені П. В. Тессена³⁰, реальною училища і торгової школи – стипендії імені А. П. Гутман і В. П. Гутмана, Першого вищого початкового училища – імені М. В. Гоголя³¹ та інших. Ключовими критеріями для відбору стипендіатів були «более нуждающиеся и достойные по успехам и поведению»³². Зазвичай адміністрація навчального закладу готувала список претендентів, «успехи и поведение просителей отмечены в прилагаемом списке, а материальное положение их родителей в прошении»³³. Думці обговорювали кожного кандидата, причому, як свідчать матеріали засідань думи, демонстрували обізнаність про матеріальне становище родини стипендіата, знали про сімейний склад, особлива увага зверталася на тих, чиї батьки чи брати воювали. Траплялося, що через чимале число охочих до грошової підтримки місто вдавалося до надання одноразової допомоги. У такому випадку формулювання думської постанови звучало так: «назначить единовременное пособие за счет имеющихся остатков от стипендии в половинном размере оклада годовой стипендии каждому»³⁴ або «назначить единовременное пособие по 15 руб. за счет имеющихся остатков от стипендии имени Гутман»³⁵.

3 грудня 1916 р. дума мусила запровадити стипендії для дітей Георгіївських кавалерів. Були визначені 4 училища – 1-е і 2-е вищі чоловічі, вище жіноче і торгова школа, де стипендіатами ставали по одному вихованцю. Розмір виплат у перших трьох закладах був по 25 руб., четвертому – 30 руб.³⁶. Георгіївський комітет його імператорської величності великого князя Михайла Олександровича, де почесне головування здійснював безпосередньо імператор, ініціював практику навчання сиріт дітей Георгіївських кавалерів у різних закладах освіти «на спеціально для них утверждаемые стипендии»³⁷. Таким чином намагалися засвідчити вшанування заслуг «героев защитников нашего отечества»³⁸.

Нужденні учителі також могли розраховувати на матеріальну допомогу громадського управління. Надавалася вона як місцевим педагогам, так і тим, котрі приїхали з евакуйованими навчальними закладами Царства Польського. Учителі-біженці, що принципово виконували професійні обов'язки і в школах губернського центру, за наявності бюджетних коштів могли претендувати на фінансову підтримку. Так, у серпні 1916 р. дума задовольнила клопотання учителів Олександра Скрипки, Івана Петровського, Ольги Лопатинської та диякона Стемпковського (викладав Закон Божий) щодо виділення грошей на оплату орендованого помешкання. Вказані особи евакуювалися з Любліна, залишивши там майно, одяг, особисті речі. Отримувана заробітна плата поглиналася в основному рентою за житло, його опалення та освітлення. Для «... поддержания своего и своих семей существования пришлось израсходовать все свои сбережения от прошлых лет. ... Остается для этих учителей тружеников один

путь и надежда на помощь г. Чернигова, который всегда чутко относится к нуждам своих работников по народному образованию, а названные учащие... не могут по отношению к городу Чернигову считаться совершенно чужими, так как... из 124 учеников приходится на долю беженцев 48 учеников и детей жителей г. Чернигова 76 учеников, т.е. почти вдвое больше»³⁹. Дума ухвалила рішення асигнувати 60 руб. дякону Стемпковському, по 50 руб. – О. Скрипці та І. Петровському, 25 руб. – О. Лопатинській (була у кращому матеріальному становищі)⁴⁰.

Участь громадського управління Чернігова у розвитку освіти не обмежувалася виключно розширенням мережі навчальних закладів і матеріальної допомоги їм. Дума делегувала своїх представників до училищних комітетів й на педагогічні з'їзди. Як уже зазначалося, весною 1916 р. гласного М. Рудіна відрядили на педагогічний з'їзд до Києва. По приїзду він прозвітувався на засіданні думи, наголосивши на «редкой интенсивности работы съезда, деловом его характере, единодушном и горячем желании участников съезда разрешить проблему образования и воспитания в школе на благо дорогого всем нам подрастающего поколения»⁴¹. Водночас акцентував на недоліках середньої освіти. Делегати з'їзду висловили думку, що навчальні програми занадто перевантажені дисциплінами, у результаті чого мало часу приділяється вихованню. Понад те, спостерігається відсутність конструктивного діалогу між школою і сім'єю, що, безумовно, впливає на учнів. Для держави ж важливо, аби вона мала громадян не лише освічених, але й інтелектуально розвинених, релігійних, моральних, добре вихованих, здатних «служить Престолу и Отечеству»⁴². Участь у роботі педагогічних з'їздів була корисною, оскільки там проговорювалися базові принципи, притаманні тогочасній освіті. Думці, будучи задіяними в училищних комітетах, мали змогу донести це до викладачів, тим самим впливаючи на освітньо-виховний процес.

Розширення та фінансування освітньої мережі міста – це лише один із векторів щоденної кропіткої роботи Чернігівської думи. Утім, навіть він переконує, що і в непростих умовах воєнного часу, економічних негараздів громадське управління продовжувало скрупульозно вирішувати соціально значимі проблеми. Не маючи можливості заснувати нові середні школи, думці потурбувалися про залишення у Чернігові гімназій, евакуйованих із Царства Польського, запроєктували відкриття механіко-будівельного технічного училища. З міського бюджету виділялися кошти на потреби закладів освіти, стипендії кращим учням, матеріальну допомогу учителям. Гласні вважали існуючу ситуацію тимчасовою, певна річ, у перспективі бачили мирні часи, тому націлювали свої зусилля на те, аби молоде покоління мало змогу отримати належний рівень освіти. Останній кредит, узятий громадським управлінням задля розширення мережі навчальних закладів (мова йде про будівництво 9-комплектного міського початкового училища), мали повернути 1 липня 1936 р.⁴³.

1. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.

2. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27 – 35.; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11 – 19.

3. Шара Л. Чернігівська міська дума (70 – 90-і роки ХІХ ст.) / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – С. 159.

4. Там само. – С. 157.

5. Шара Л. Чернігівське реальне училище: між місцевими та загальнодержавними потребами й можливостями / Л. Шара. – Шпрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 84.

6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [Ред. А. Кудрицького]. – К., 1990. – С. 876.

7. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 461.

8. Там само, арк. 402.

9. Там само, арк. 461.
10. Там само, арк. 124.
11. Там само, арк. 120 зв.
12. Там само, арк. 244 зв.
13. Там само, арк. 269 зв.
14. Там само, арк. 270 зв.
15. Там само, арк. 402.
16. Там само, арк. 384 зв.
17. Там само, арк. 384.
18. Там само, арк. 461.
19. Там само, арк. 379.
20. Там само, арк. 378 зв.
21. Там само, арк. 379 зв.
22. Там само, арк. 383 зв.
23. Там само, арк. 381.
24. Там само, арк. 381 зв.
25. Там само, арк. 218, 218 зв.
26. Там само, арк. 363.
27. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – С. 176.
28. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2012. – С. 361.
29. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 385.
30. Там само, арк. 370 зв.
31. Там само, арк. 478.
32. Там само, арк. 369 зв.
33. Там само, арк. 371.
34. Там само.
35. Там само, арк. 371 зв.
36. Там само, арк. 366.
37. Там само, арк. 365 зв.
38. Там само, арк. 365.
39. Там само, арк. 428 зв.
40. Там само, арк. 429.
41. Там само, арк. 225 зв.
42. Там само, арк. 226.
43. Там само, од. зб. 1439, арк. 10 зв.

Статья посвящена работе городского самоуправления Чернигова, направленной на расширение и финансирование сети учебных заведений на протяжении 1916 – начала 1917 гг.

Ключевые слова: городское самоуправление, гласные, образование, учебные заведения, финансирование.

The article deals with the work of Chernihiv municipal government directed at increasing and financing of the educational institutions a period of 1916 – the beginning of 1917 years.

Key words: municipal government, glasni, education, finansing, educational institutions.